

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i> ······	9
Іншування москаля, національна тожсамість і подвійна лояльність ······	26
Диканька й Петербург Миколи Гоголя ······	55
«Українство на літературних позовах з Московщиною»: Іван Нечуй-Левицький проти імперії ······	92
Леся Українка: «Нам, українцям, не щастила доля ніколи в тій Московщині...» ······	111
Як гуманізм російської літератури вичерпався на українському питанні ······	131
Битва за культурний суверенітет: Іван Калита чи доктор Фауст? ······	162
Вікінги, державна бронза й Капітолій ······	179
Конфлікт пам'ятей у прозі Домонтовича: модерністи проти архаїстів ······	197
Радянські класики петлюрівського призову ····	223
Ідентичність підпорядкованих: двійництво, маскування і «зрада» ······	244
Ліки від культурної амнезії ······	280
Рукописи горять, або Про важливість родинних історій ······	300
Час збирати каміння ······	324
<i>Бібліографія</i> ······	351

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Колись, на рубежі віків, у Соломії Павличко був задум, якого вона не встигла реалізувати: прочитати українську літературу XIX–XX ст. як «літературу помсти». Віра Агеева у своїх постколоніальних нарисах з історії нашої «післякотляревської» літератури немовби підхоплює цю ідею, але йде далі: під її пильним аналітичним оком два століття знайомої зі школи української класики несподівано обертаються — літературою війни, у тому самому «гібридному» значенні, яке нам відкрилося щойно за останні сім років. Це книжка про війну пам'ятей та ідентичностей (не раз у свідомості того самого автора, і не лише коли цей автор — Микола Гоголь!), про стратегії конструювання спільнот і різничування «своїх» і «чужих», про зраду й колаборацію і про те, чи і наскільки застосовні ці поняття до колоніальних народів, — про все те, про що нині щодня читаємо в соцмережах і чим попередні два століття, як показує Агеева, преінтенсивно займались у своїх творах Квітка й Гоголь, Шевченко й Нечуй-Левицький, Леся

Українка й Рильський, Хвильовий і Домонтович...
Негайно їх усіх перечитати — ось той головний імпульс, який зроджує книжка Агеевої, — і, як на мене, це найкращий комплімент її авторці.

Оксана Забужко

У часи російської агресії, коли гарячі фази чергуються гібридними атаками бодай у вигляді «листів щастя» про «один народ», національна ідентичність залишається одним з маркерів, яким послуговуються не лише заради того, щоб вирізнити себе серед інших, але й для послідовного самопізнання. Проте книжка Віри Агеєвої не просто маркує кордони нашого світу, вона є спробою історичного увиразнення української культури.

Достатньо прочитати вже перші її сторінки, як одразу ж помітимо чіткі відмінності в цінностях обох культур. Віра Агеєва говорить не про абстрактні фігури Іншого чи Чужого. Йдеться про лінію демаркації, що дає змогу усвідомити екзистенційні чинники існування носіїв української культури. Вочевидь, ця книжка не має на меті зробити іншування з чужістю основними параметрами розгляду. Інший — це не той або та, кого необхідно упослідити з огляду на його чи її несхожість з тобою, так само і Чужий не є об'єктом несамовитого цькування знічев'я. Протидіяти їм доводиться хіба що тоді, тільки-но ці динамічні характеристики починають виступати показниками ворожого ставлення до горизонту твоїх цінностей і ставлять собі завдання їх цілковите знищення. Зауважмо, що полем аналізу тривалого опору української культури в цій розвідці є література. Наведу декілька прикладів, які сформували головні смислові топоси книжки Віри Агеєвої. Так, звернувшись слідом за авторкою до розгляду спадку Григорія Квітки-Основ'яненка, читачі яскраво унаочнять собі протистояння імперській колонізації. А ознайомившись із позицією Миколи Гоголя, якому доводи-

лося балансувати між двома культурами, вони матимуть нагоду поміркувати, що означають феномени двомовності та національного роздвоєння. Рефлексії про боротьбу двох культур, одна з яких бездержавна й цензурована, подибуємо в розділі про Івана Нечуя-Левицького. Тим часом про важливість бачити власну культуру в світовому контексті читаємо в есеї про неприйняття культу Шевченка та обстоювання національної еліти Лесею Українкою.

Цим тематика книжки зовсім не вичерпується. Навпаки, мірою занурення в неї градус драматизму тільки зростатиме. Про це свідчать, зокрема, і наступні дослідницькі ракурси. Приміром, як «ламається» гуманізм російської літератури щойно дотикається до українського питання? Або чим могли скінчитися намагання вибирати між радянською та європейською культурою? А також до чого допроваджували вибухи волюнтаризму в літературі й публіцистиці, що стали реакцією на низку політичних поразок України? Далі більше. Як можлива українська модерністська література? Якими є наслідки дворущництва в часи формування канону українського радянського патріотизму? Ці та багато інших сюжетів і визначають мапу інтелектуального читання книжки Віри Агеевої.

*Тарас Лютій,
філософ, автор книжки
«Двійник. Про природу дублювання і множинності»
(видавництво «Віхола»)*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Бувають такі доленосні години, коли враз змінюється відчуття часу й стає очевидною визначеність майбутнього минулим. Проголошення української Незалежності 24 серпня 1991 року багатьом стороннім спостерігачам видавалося наслідком випадкового збігу обставин, побічним результатом якоїсь вселенської геополітичної гри. Такі висновки виявилися можливими тільки тому, що історію підкореного народу довго намагалися розповідати брутальні переможці, позбавляючи підпорядкованих їхнього права свідчити про себе самим. Натомість усі ті, хто писав вікопомний державний Акт, хто голосував у парламенті, хто зібрався схвильованим людським морем у середмісті Києва, аби завадити ще одному імперському реваншу, мали певність, що нарешті таки увінчалася успіхом велика, тривала жертвна боротьба. І в тому поколінні ще втрималася жива пам'ять про неї. Акт про Незалежність виголосив перед мікрофоном Левко Лук'яненко, політв'язень, що чверть століття провів у тюрмах і таборах. Заборонений гімн «Ще не вмер-

ла Україна» він почув від матері у дитинстві. Для багатьох депутатів-львів'ян спогади про боротьбу Української повстанської армії були частиною їхніх особистих чи родинних історій. Шістнадцятирічного Дмитра Павличка ув'язнили за причетність до УПА. Роман Іваничук вважав зустріч зі старшим братом-повстанцем, до якого приїхав на побачення в табір, переломною й визначальною для власної світоглядної й ціннісної орієнтації. Киянин Юрій Щербак, котрому випало читати Акт про Незалежність перед депутатами союзного парламенту у Москві, пообіцяв свого часу матері не займатися політикою після вироку старшому братові за участь у діяльності антирадянської молодіжної організації. Урешті, навіть тодішній голова Верховної Ради й майбутній президент України, чільний комуністичний ідеолог Леонід Кравчук знав про український спротив не з газетних повідомлень. Народжений у міжвоєнній Польщі, травматичний досвід своїх земляків-волин'ян увібрав ще в дитячу пам'ять. 2021 року було опубліковано знайдений в архіві звіт про погром, вчинений червоноармійцями в рідному селі Леоніда Кравчука Великий Житин на Рівненщині 10 січня 1946 року. Гвалтували, вбивали, палили людей у хатах. Це було якраз у день народження майбутнього українського президента. З тими страшними спогадами він жив багато десятиліть¹. Радянськість злущувалася так швидко тому, що багато людей ніколи не мали довіри до цієї ідеології, а їхня тожсамість ґрунтувалася на інших цінностях.

Тріумф утвердження української ідентичності закорінювався, ясна річ, не лише в приватні, родинні, але й колективні спогади. Попри всі зачистки, куль-

турна пам'ять не була втрачена й антиімперський культурний спротив насправді ніколи не припинявся.

Росію навіть і неупереджені дослідники здебільшого не вважали за можливе розглядати як класичну імперію. Вона заволоділа не далекими заморськими територіями, а сусідніми землями. І до того ж на Заході було збройно підпорядковано нації, культурно вищі за метрополію, тож долати власну відсталість переможцям ще довго доводилося з допомогою переможених. Росія доволі безцеремонно збагачувала й облагороджувала свою історію та культуру чужими звичаями й здобутками, позбавляючи натомість українців їхнього минулого. Вивчення історичних документів при початку ХІХ століття не в останню чергу інспірувала потреба доведення шляхетських прав і отримання російського дворянства, проте водночас зростало й зацікавлення минувшиною задля ідентифікації себе у власному сьогоденні, адже це був один зі способів рефлексувати над ситуацією підпорядкованості, а відтак вибудовувати стратегії її подолання. Домагання українських прав до якогось моменту відбувалося у межах визнання подвійної лояльності. Але приниження, пов'язані з позбавленням національної пам'яті й ідентичності, змушували до історичних рефлексій і пошуку підстав для культурного розрізнення й вивищення.

Едвард Саїд, розглядаючи взаємопов'язаність культури й імперіалізму, вживає словосполучення «немиnulість минулого», наголошуючи, що «звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було мину-

ле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває — хоч, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провину й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети»².

Переяславську угоду було по-різному страктовано в Україні і в Росії. Очікувана рівність держав-суверенів Москвою від початку не визнавалася й порушувалася. Коли київська інтелектуальна еліта, яку покликали розбудовувати російську церкву, освітні й наукові інституції, сподівалася на культурний провід та утвердження сповідуваних нею цінностей, то творці імперії бачили натомість Україну лише підкореною колонією, джерелом ресурсів для збагачення центру.

Устами свого найвизначнішого поета Олександра Пушкіна метрополія проголосила, що «Малоросія» не має майбутнього, що вона лише аутсайдер, якого швидко забудуть, а переможець у Полтавській битві Петро Перший спорудив нетлінний монумент своїй державній величі. Коли автор поеми «Полтава» зверхньо наголошував, що «зрадника» Мазепу не згадує ніхто, окрім сліпих кобзарів на сільських майданах, він недооцінив якраз значення таких пісень у добу романтизму й націоналізму. Етнографія й фольклористика виявилися у ХІХ столітті політичними науками, а нова українська література стала речницею культурного спротиву. І найбільший національний поет-пророк ідентифікував себе якраз із кобзарем як носієм колективної пам'яті. Від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, харківських романтиків аж до епохи модернізму й зрештою постання держави ба-

чимо, як пропонувалися різні моделі ідентичности, ішла боротьба за збереження колективної пам'яті, підважувалися імперські претензії й утверджувалася власна культурна самодостатність. Для формування ідентичности конче необхідний образ іншого, чужого, і цим чужим для української літератури ХІХ століття виступав якраз «москаль», уособлення загрози й руйнації, втілення деструктивних для українського соціуму сил.

Принципова інтерпретаційна незгода щодо минулого стосувалася безневинного ніби префікса при слові «єднання»: імперські ідеологи, помпезно святкуючи трьохсотліття Переяславської ради, наполягали на «возз'єднанні», а частина українських істориків — на тому, що це було насильницьке «приєднання». Адже не можна знову *возз'єднати* те, що ніколи й не було єдиним, цілісним. За всім цим ховалося різне бачення кількасотлітнього історичного шляху. Колонізаторам ішлося про тяглість неперервної руської ідентичности від князівських часів. Навколо теорії московського історика М. Погодіна ще у другій половині ХІХ століття розгорілася запекла полеміка. За його візією, Наддніпрянщина нібито була колись заселена росіянами, саме вони й написали давньокиївські літописи. Лише після монгольської навали мешканці масово переселилися на північ, а на знелюднені землі навколо Києва прийшли потому аж у ХІV столітті українці з Карпатського регіону. І хоча жодними археологічними знахідками гіпотеза про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів» не підтверджується, хоча вона була розвінчана багатьма авторитетними дослідниками, її ідеологічна по-